

ПРИЛОЗИ

ЈОШ ЈЕДАН ЗАДАТАК ЕКОНОМСКО-ИСТОРИЈСКЕ НАУКЕ У ЦРНОЈ ГОРИ: РАЗВОЈ ЕКОНОМСКЕ МИСЛИ*

Историјске науке у Црној Гори и о њој, говорећи уопштено, прилично су развијене. Међу друштвеним наукама, па, вјероватно, и међу свима, оне стоје на првоме мјесту. Нас Црногорце чак и глас бије да се својом прошлостју, па и науком о њој, радо бавимо. У том погледу досад се највише радило, па су и највећи резултати остварени, на пољу наше политичке историје. Истина, и ту има још много да се ради, и то не само на истраживању још непознатих чињеница прошлости већ, можда још и више, на истински научном, марксистичком освјетљавању и интерпретирању иначе познатих чињеница, које је грађанска историографија, понекад чак и тенденциозно, приказивала и приказује у нетачном и ненаучном свјетлу. Ипак је, мислим, наш задатак на том пољу данас лакши него на неким другим пољима историјске науке, не само из разлога што се ту већ увелико поодмакло већ и због тога што су историјски извори тамо најбогатији. Пред неким другим историјским дисциплинама, међутим, стоје једва начети или чак уопште неначети задаци. Такав је велик дио читаве наше културне историје, са њеним многим пранама, укључив и историју наше црногорске књижевности, као и историју нашег правног развитка.

Што се тиче економско-историјских наука, на које сам овдје и желио да се осврнем, иако ни из далека не можемо бити задовољни оним што је досад учињено, ипак можемо рећи да су остварени резултати чак и врло значајни. То нарочито кад се има у виду да су то у Црној Гори врло младе науке, јер је на њима рад почео, у ствари, тек послје рата. Прије рата као посебна научна област економска историја није ни постојала, а и у оквиру политичке историје грађански су јој истори-

* Прилог аутора за научни скуп поводом педесетгодишњице *Записа — Историјских записа*, који је одржан 22. и 23. октобра 1977. у Цетињу.

чари поклањали веома мало пажње. Што је још горе, сматрали су да никаква наука о привредној прошлости и привредном развоју Црне Горе и није потребна, из наводно простог разлога што је та привреда била рудиментарна, заостала, примитивна. Ипак мислим, кад је о томе ријеч, да је то занемаривање економског елемента у грађанској историографији, прије свега, посљедица њеног идеалистичког схватања прошлости и идеалистичких назора уопште. Било како било, чињеница је да нијесмо затекли готово ништа и да се последице рата морало тек отпочети.

Као што је познато, на данашњем степену развоја и при данашњој класификацији наука постоје двије основне економско-историјске дисциплине: привредна историја и историја економске мисли. Кажемо основне зато што се свака од њих може дијелити на разне посебне гране, што је у народа са дужом научном прошлошћу већ увелико учињено.

Кад је ријеч о оној првој дисциплини, то јест о привредној историји Црне Горе, она се већ знатно развила. У ствари, кад смо мало прије поменули значајне резултате економско-историјских наука у Црној Гори мислили смо искључиво управо на ову од двије наведене дисциплине: њену привредну историју. И одиста, у њеним оквирима већ имамо драгоцену остварења. Истина, ми још немамо једну цјеловиту и потпуну привредну историју Црне Горе, коју смо, и с обзиром на краткоћу времена и с обзиром на мали број научних кадрова који се у нас баве том проблематиком, једва и могли очекивати. Али, ако још нема тога, а жељети је да и то у блиској будућности остваримо, ми већ имамо читав низ ваљаних дјела у којима се парцијално третира укупна привредно-историјска проблематика Црне Горе и која, свако са своје стране и специфичним предметом својих истраживања, значе веома озбиљне доприносе привредној историји Црне Горе у њеном пуном обиму.

Нека нам је дозвољено да од тих дјела наведемо нека, која нам, са гледишта доприноса привредној историји Црне Горе у цјелини, изгледају најважнија.

Тамо, прије свега, спадају два ваљана дјела др Мирчете Буровића, који је међу свима црногорским економистима привредно-историјској проблематици посветио највише пажње и труда. Једно је од њих *Трговачки капитал у Црној Гори*, а друго *Црногорске финансије*, оба, дакле, не само непосредно из материје о којој је овдје ријеч већ и са таквим научноистраживачким предметима који захватају њезин велики, па и понајвећи, дио. Што се тиче трговачког капитала, имајући у виду да је он био готово искључиви облик у коме се капитал у црногорској привреди и појављивао и да је, као такав, био тијесно повезан са свим, првенствено непољопривредним, гранама привреде, јасно је да се његовом научном обрадом у великој мјери

захвата и читава привреда. То је, уосталом, имао у виду и сам аутор, па му је то, по властитим ријечима, био и један од мотива студије. Што се, пак, тиче финансија, опште је познато да се управо кроз финансијске феномене, а посебно такве као што су: државни буџет, порези, банке и кредит или новчани оптицај, највјерније изражава стање једне привреде уопште, па је већ самим тим јасно од како великога је значаја за цјеловиту привредну историју Црне Горе обрада развитка њених финансија.

Пољопривреда је кроз дугу историју Црне Горе била тако рећи једина а чак и у посљедњим деценијама прошлога и у првим дјелима овога вијека далеко најважнија грана привреде. Отуда је, без даљег, сасвим разумљиво да су економски односи у њој, аграрни односи, најважнији елемент укупности друштвених односа у Црној Гори уопште. Зато можемо бити задовољни што је и тај сектор наше привредне историје, познатим дјелом дра Жарка Булајића, највећим дијелом такође обрађен. Кажемо највећим дијелом зато што су у том дјелу обрађени аграрни односи последице 1878. године, дакле у периоду кад су они били и најразвијенији. Остаје, дакле, да се ти односи испитају у нашој дубљој прошлости, што је веома интересантно и са ширег научног гледишта, јер је управо Црна Гора карактеристична по развијености извјесних облика заједничке земљишне својине. При том ваља имати у виду да су многи елементи тих проучавања већ садржани, овдје-ондје, у разним радовима других, ванекономских друштвених наука, историји права, на примјер.

Шуме су у Црној Гори биле такође важан дио структуре њеног укупног земљишног фонда, много важнији, уосталом, него што би се рекло по њиховом учешћу у националном доходу. Економски односи и у овој области су највећим дијелом обрађени познатом и веома документованом студијом дра Душана Вучковића. Документованом, да то и овдје истакнемо, великим дјелом благодарећи његовој сопственој бризи о чувању одговарајућих архивских података од уништења.

Индустрија је у Црној Гори, истина, све до социјалистичке револуције била слабо развијена, али то не значи да је није ни било. О томе најбоље свједочи веома обимна, исцрпна и документована студија Мирка Петрановића о њеном развоју и стању на приобалном подручју Црне Горе, до другог свјетског рата. Она се тако, истина, односи само на један дио црногорског подручја, али, прво, временски је комплетна, а друго, то је управо оно подручје на ком је индустрија била и најразвијенија.

Низ ових ваљаних студија из наше привредне историје завршићу указивањем на исто тако ваљано дјело Спасоја Меденице о црногорској привреди између два свјетска рата. Оно је

са једног значајног гледишта друкчије од осталих. Наиме, док се остала наведена дјела односе на истраживања у оквиру ове или оне привредне области, захватајући при том дуже временске периоде или чак без временског ограничења, дотле се ово посљедње дјело односи на читаву привреду Црне Горе у једном временски тачно ограниченом интервалу. При том је управо тај интервал од нашег посебног интереса, не само због највишег достигнутог развојног степена привреде већ, нарочито, због њеног специфичног, умногоме неповољног, положаја у оквиру читаве југословенске капиталистичке и централизоване економике. Утолико је онда ова студија за једну цјеловиту привредну историју Црне Горе и значајнија, што, наравно, не значи да је њезин предмет исцрпљен и да не треба наставити са даљим истраживањима.

Никако не меслећи да сам овим кратким освртом обухватио све што је у облику посебних студија урађено на проучавању привредне прошлости Црне Горе, хтио бих да се сад, опет укратко и летимично, осврнем на оно што су у овом погледу дали *Записи*, односно *Историјски записи*. Далеко и од намјере и од могућности да поменем ма и само важније прилоге многих радника на изучавању привредне историје Црне Горе, које је објављивао наш најстарији часопис током пет деценија свога служења науци и култури, ја ћу се овдје ограничити на понешто од онога што ми је, поново прелиставајући *Записе*, можда чак само субјективно, изгледало значајнијим.

Одмах да кажем да по мојој оцјени привредна историја у *Записима* није заступљена ни близу онолико колико би заслуживала по своме мјесту у историјској науци, у најширем смислу. Што се тиче предратног периода, разлози за то су исти они које смо навели говорећи о занемаривању ове научне области уопште, а у послјератном времену часопис је некако и схваћен као, бар првенствено, политичкоисторијски, а осим тога, покретањем низа часописа за друштвено-економску проблематику широм Југославије, јако су проширене могућности публикавања радова из ове материје на другим странама.

При свем томе, већ у свом првом и знатно краћем, предратном периоду *Записи* су постали незаобилазан извор за свакога који би се бавио овим питањима. Од посебног је значаја чињеница да су у њима публиковани драгоцјени материјали Валтазара Богишића о економским одношајима у Црној Гори, који, у ствари, представљају одговоре на један његов, на жалост изгубљени, упитник о друштвено-економским, првенствено аграрним, односима у Црној Гори, са којима је желио да се и на тај начин ближе упозна у току припремања Општег имовинског законика. Сличан, иако за саму привредну историју мањи, значај него наведене имају и његове биљешке о разредима и слојевима народа у Црној Гори.

Душан Вуксан је такође задужио и црногорску привредну историју, и то не само публикавањем преписке црногорских владара, која садржи и економских елемената, већ и властитим радовима о финансијама владике Рада и о црногорским финансијама у XVIII и XIX вијеку уопште. У ту област спада и веома интересантан рад академика Петра Поповића о ковању француског новца у Црној Гори, као и низ осврта Станка Даниловића о пословању банака, сељачким дуговима и слично. Из овога периода поменимо још само рад о задругарству у Црној Гори од И. Калуђеровића и онај о колонизацији Ј. Мијушковића. Подсјетимо, најзад, да су предатни *Записи* једно вријеме имали и посебну рубрику под насловом „Привредни преглед” односно, касније, „Економски преглед”, која је доносила извјесне привредне осврте и информације.

Послијератни *Историјски записи*, већ и по томе што за собом имају близу три деценије непрекидног излажења, посветили су и привредноисторијској проблематици више пажње. Већи је број предмета о којима је из ове области у њима писано и број сарадника који су се њима бавили.

Од тих радова ваљало би поменути, прије свега, по захваћеним питањима најширу, обимну и веома документовану студију Риста Драгићевића, под насловом *Прилози економској историји Црне Горе 1861—1870*, која садржи масу података о читавој црногорској привреди седме деценије прошлога вијека. Други радови односе се на ову или ону област односно грану привреде и, што је карактеристично али, с обзиром на релативну развијеност, и сасвим разумљиво, више се тичу приморских крајева, са њиховом градском привредом, него оних, углавном сељачких, у унутрашњости Црне Горе.

Тако је низ вриједних истраживача богатог которског архива дао своје прилоге и проучавању црногорске привредне прошлости. Милош Милошевић обрађивао је историју занатства у Котору, а такође и економску политику Млетачке републике према овом тада развијеном приморском граду. Такође се на Катор односе и радови Риста Ковијанића и Ива Стјепчевића о ковачком занатству и трговини робљем у средњем вијеку. Славко Мијушковић је обратио пажњу на извјесне специфичности феудалних односа у Грбљу, а Вук Винавер обрађивао је старо поморство Улциња и трговину Бара, Подгорице и Бијелог Поља.

Историји трговине *Историјски записи* су посветили још извјесан број чланака, међу којима и један Богумила Храбака, рађен на основу которске и дубровачке грађе, о подгоричким трговцима, један Радомана Јовановића о трговинским центрима Црне Горе средином прошлога вијека и један из области спољне трговине, онај Новака Ражнатовића о трговинским од-

носима између Црне Горе и Србије крајем прошлог и почетком овог вијека.

Извјесан број чланака посвећен је и проблемима пољопривреде, односно аграрних односа. Ту спада веома интересантан рад Петра Стојановића о сезонским кретањима сточара и о комуницама у Црној Гори према обичајном и писаном праву. Боко Пејовић је обрадио аграрну политику црногорске владе у крајевима ослобођеним током балканског рата, а др Нико Мартиновић друштвено-економске односе унутар познатог задружног покрета у Црној Гори у периоду између два свјетска рата, који је дјеловао под именом Сељачка самопомоћ.

Историјски записи нијесу занемарили ни друге гране црногорске привредне историје. Само примјера ради, из њихове области ћемо поменути два рада: један из старијег периода, опет Мирчете Буровића, о развоју зеленашког капитала у Црној Гори, и један из међуратног периода, онај Борђа Пиљевића о изградњи железничких пруга у ондашњој Зетској бановини.

У овом кратком осврту ми смо поменули само неколико важнијих посебних студија и нешто више краћих радова публикованих у *Записима* односно *Историјским записима* који третирају привредноисторијску проблематику Црне Горе. Није, међутим, потребно ни казати да је то ипак само дио већ приутовљеног материјала за једну њену комплетну привредну историју, материјала који се налази како у облику многих мањих радова објављиваних у другим часописима и листовима тако и у облику других посебних студија. Све нам то, мислим, даје за право казати да се у изучавању онога што се подразумева под привредном историјом у Црној Гори прилично подмакло. Истовремено, то је утолико значајније што је ова дисциплина од оне двије економскоисторијске науке заиста приоритетнија.

На жалост, за ону другу не можемо казати исто. Штавише, може се, напротив, рећи да се на проучавању развоја економске мисли у Црној Гори досад није ни почело. Истина, у наведеним и другим привредноисторијским радовима, па и у радовима из политичке и културне историје, има елемената и из ове области, али се то, наравно, не може сматрати непосредним захватом у ову науку. Оно што би се, међутим, овдје могло приговорити то је да је сама економска мисао, која и јесте предмет ове науке, у Црној Гори, одиста, била слабо развијена. Мала Црна Гора, окупирана борбом за опстанак и за ослобођење још неослобођене браће, а привредно слаба и неразвијена, није, наравно, могла ни мислити на оснивање универзитета, па га, ето, све до наших дана није ни имала, а управо је универзитет свуда и увијек био оно жариште из кога се, понајвећма, распламсавао пламен свих наука. Капитализам, за који је историјски свуда везано стварање материјалног изобиља и, на

његовој бази, развој наука и умјетности, у Црној Гори је и сам био тек у процесу почетног развитка. Отуда је сасвим разумљиво што је и грађанска економска мисао у њој била неразвијена. Већ у другој половини прошлога вијека око загребачког универзитета, на примјер, развијала се, међу другим наукама, и грађанска економско-теоријска мисао, чији су носиоци били Блаж Лорковић, Фран Милобар и други, а касније, током овога вијека, Бранислав Димитријевић, Белошевић, Дежелић и други, све до Мија Мирковића. Слично је било и на београдској Великој школи, касније универзитету, који су грађанској економској науци дали низ истакнутих имена, као што су: Коста Цукић, који је већ почетком педесетих година, по угледу на ондашњу европску економску науку, написао веома обимно и цјеловито политичко-економско дјело, затим Чедомиљ Мијатовић, Михаило Вујић, Милић Радовановић, Владимир Јовановић — сви из прошлога вијека, а да и не наводимо низ каснијих српских економиста. Оно што је при том интересантно то је да су сви наведени економисти бивали, један за другим, и професори велике школе односно универзитета — а неки уз то и чланови академије наука — и министри, па и предсједници владе. Јасно је да је под тим условима економска мисао и у Хрватској и у Србији имала солидне темеље за свој развитак, чега у Црној Гори ни приближно није било.

Чињеница, међутим, да научно-теоријски није обрађивана или да је мало обрађивана, наравно, не значи да економска мисао у Црној Гори није ни постојала и развијала се. Ми је налазимо и данас проучавамо чак и у античком, робовласничком, па и још ранијем, родовско-аристократском поретку, а тим прије је постојала у једном друштву новoga вијека, доста упрошћених али ипак различитих својинских облика и односа, не увијек развијених али ипак многих грана народне привреде, у једноме друштву, најзад, у коме су се, у посљедњим деценијама, увелико били почели развијати и капиталистички друштвени односи. Ако не у посебним економско-теоријским расправама, економска мисао тога друштва долазила је до изражаја на други начин: у његовом, у посљедње вријеме већ прилично развијеном, привредном законодавству и његовим мотивацијама — прије свега, али и у разним економским, па и политичким уговорима са другим државама, у дискусијама у народним скупштинама, у његовој, такође прилично развијеној штампи и публицистици и у низу других изражајних облика. Иза свих њих, ма какви иначе били, стоји као покретач нека цјелисходна, рационална економска идеја, и сама, са своје стране, рођена из потреба економског живота једног не баш тако неразвијенога друштва.

Ето, ту економску мисао, као једну од битних еманација привредног живота и културе црногорског народа, мислим да

треба да захвати, изучава и обрађује млада црногорска економска, а уједно и историјска, наука. Несумњиво, задатак није нимало лак, али је труда вриједан. Није лак, нарочито зато што сам предмет истраживања није дат у неком готовом облику, као што је, у великој мјери, у другим, развијенијим срединама, већ га морамо издавати и оформљавати из масе оних извора у којима се налази заједно са многим другим елементима. Али, прво, ова је наука врло млада чак и у старим, развијеним и културним европским земљама, и тамо је она једна од најмлађих економских дисциплина, а, друго, што је оvdје и одлучујуће, Црна Гора данас има, поред осталих, и свој економски факултет и своју академију наука, па не треба ни сумњати да ће, адекватно усмјерени, њени млади научни кадрови развити све научне гране, па и ову. Што се мене тиче, ако сам овом кратком интервенцијом на овом веома цијењеном научном скупу дао ма и мален подстицај на размишљање, мој је задатак тиме испуњен, а и моје задовољство биће потпуно.

Др Обрен Благојевић